आम्ही काबाडाचे धनी : कथात्म दिर्घकाव्य

□जानन नामदेव जाधव
मराठी विभाग, सिद्धार्थ कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
जाफ्राबाद, जि. जालना

प्रस्तावना :-

इंद्रजित भालेरावांचा 'पीकपाणी' नंतर 'आम्ही काबाडाचे धनी' हे कथात्म दीर्घकाव्य प्रसिद्ध झाले. या दीर्घ कवितेतून दारिद्र्याने गांजलेल्या काबाडांचे मनोगत आई आणि 'काळी आई' विषयी वाटणारा कृतज्ञ भाव स्पष्ट होतो. ही कविता आत्मवृत्तात्मक असून त्यातून कवीने मागासलेपा आणि दारिद्र्याने गांजलेल्या काबाडांची करूण कहाणी निवेदन केली आहे. ग्रामीण समाज कृषिनिष्ठ असतो आणि शेती-माय ही या समाजाची आधारभूमी असते. शेतकऱ्याचा जन्म, त्याचं बालपण, त्याचं राबणं, त्याचं भरण-पोषण आणि मरणही मातीशी निगडित असते; इतकेच नव्हे तर माती हा त्याच्या आयुष्याचा अविभाज्य घटक असतो. माती आणि माणूस यांचा जैव संबंध कवीने जिवंतपणे साकार केला आहे. त्यामुळे 'माझ्या कवितेला यावा शेना-मातीचा दर्वळ' ही 'पीकपाणी'तील अपेक्षा या दुसऱ्याच संग्रहात साकार झाली आहे.

आम्ही काबाडाचे धनी (१९९२) :

'आम्ही काबाडाचे धनी'च्या पहिल्या भागातील कवितेत कवीने आपल्या जन्माची कहाणी सांगितली आहे. दुसऱ्या कवितेत ग्रामीण शेतकऱ्याच्या मुलाचे बालपण, त्याचे बालपणातील खेळ आणि त्याच्या एकूण दैनंदिन जीवनाचा मातीशी असलेला संबंध अधोरेखित केला आहे. तिसऱ्या कवितेत या मुलाला करावे लागणारे गुराख्याचे काम आणि त्यातून त्याचे शेतीमातीशी व प्राणिमात्राशी जडलेले नाते आढळून येते. या भागातील पुढील कवितेत लेकराने आपल्या कपड्यासंबंधी कथन केलेली हृदयस्पर्शी आठवण आहे.

या दीर्घकाव्याच्या दुसऱ्या भागात नायकाचा लग्नसोहळा, नवरीचे आगमन, त्याची प्रणयाराधना, शेतीतील कामे, तिची गर्भधारणा, तिचे गरोदरपण, अचानक पाऊस कोसळणे, नदीला पूर येणे आणि त्या पुरात गर्भवती सगुणा वाहून जाणे, घटनाप्रसंग आढळतात. तिसरा भाग नायकाच्या उदासीनतेने, तिच्या कायमच्या विरहाने, त्यामुळे त्याला आलेले वैराग्य, त्याने व्यापलेला आहे. शेवटच्या भागात सगुणाची प्रकर्षाने आठवण व्यक्त करणारी शब्दरचना आहे. या आठवणीनेतो व्याकूळ होतो. तिच्या हाताने पेरलेले वावर पि□ांनी लदबदलेले असते. त्याला सगुणा आपल्या शेतात साळुंकीच्या रूपाने आल्यासारखी वाटते. तो तिच्याशी बोलतो आणि पुढच्या सात जन्मांत तिच्या सोबत जोडीने कसे आयुष्य घालायचे, याचे संकल्प करतो आणि येथे दीर्घकाव्य संपते.

'आम्ही काबाडाचे धनी' ही शेतकऱ्याचा मुलगा, त्याचा बाप, त्याची माय, त्याची बायको, त्यांचे सर्वांचे काबाडकष्ट, त्यांच्या घामांची-अश्रूंची शिंपण, यांची एक साधीसुधी पण हृदयाला पीळ पाडणारी कथा आहे. शेतकऱ्यांचे रक्त आणि त्याची माती याची ही शोकांतिका आहे. शेतकऱ्यांचे जीवन त्याच्याच भाषेत, त्याच्या बोलीच्या लकबीसह, कुठलाही दूराग्रही भूमिका न ठेवता आणि कोणतेही तत्वज्ञान सांगण्याचा अट्टाहास न बाळगता एका कुटुंबाचे, त्या 'कौटुंबिक' जीवनातील घटना-प्रसंगाचे केलेले हे सरळ पारदर्शी निवेदन आहे. त्यात शेतीतील कष्टाची कामे आहेत. निरनिराळ्या ऋतुंची वर्णने आहेत, लोकजीवन आणि लोकपरंपरा आहेत.

'आम्ही काबाडाचे धनी' याचा अर्थ म्हणजे 'शेतकरी समुदाय' केवळ कष्टांचे मालक आहेत. कष्ट करणे हेच त्यांचे काम आणि जीवितध्येय आहे. शेतीत राबणे हीच जणू त्यांची जीवनशैली आहे. अन्न, वस्त्र आणि निवारा ह्या जशा त्यांच्या मुलभूत गरजा आहेत; त्याचप्रमाणे कष्टी सुद्धा त्याची मुलभूत गरज आहे. जगणे म्हणजे राबणे असे जणू त्यांच्या जीवनाचे समीकरण आहे. स्त्रियांना तर गर्भवती असतानाही शेतात कष्टाची कामे करावी लागतात.

"दो जीवाची माय मही गेली दूरच्या शेताला-
पोटपाण्याच्या वाढीनं जीव कामात गुंतला...

...बोंड बोंड येचतानी झाली दुपार ईखाली

माय □ली सावलीला झोपाळ्या तुरीखाली...

...घास कुटका खावून जरा टेकविली पाठ
आल्या एकाकी कळा हातपाय झाले ताठ

घामाघूम झाली माय □ावरली बावरली
रेटा देऊन हाताला कशीबशी सावरली"
(आम्ही काबाडाचे धनी, पृ. ९)

या वर्णणातून मायची प्रसुतीही रानात होते. अशी ही काळजाला भिडणारी शेतकरी समाजाच्या कष्टांची, हालअपेष्टांची आणि त्यांचे मातीशी असलेल्या नात्याशी विलक्षण कहाणी आहे.

'आम्ही काबाडाचे धनी' चा नायक बालपणापासून शेतात राबतो, कष्ट करतो, शेतीतील कामे करतो, त्याचे सहचरीही त्याच्याबरोबर शेतीत राबते. त्यांचे खाणे-पि□, रा□-लोभ, प्रेम-शृंगार, जगणे-मरणे हे शेतीमातीशीच निगडित असते. व□र□ी, -नां□र□ी, पेर□ी, □ोळप□ी इत्यादी शेतीतील कष्टांची कामेही या दीर्घकाव्यातून आपले लक्ष वेधून घेते. या कहाणीतील नायकाने आपल्या कपड्यासंबंधीचा एक विलक्षण अनुभव सांगितला आहे. चिटाचं चां□लं कापड घ्यावं म्हणून हा नायक कापसाचे बोंदरे, खुरकुटी गोळा करतो. वडिलांची कापसाच्या गाडीत बसून तो आपलं बोंदरीचं पोतही विकायला नेतो. बाप कापसाची गाडी विकेल, पैसे आल्यावर हॉटेलात जाऊन पोटभर जेवू, कापडाच्या दुकानात जाऊन चट्ट्यापट्ट्याचे कापड घेऊ असे त्याला वाटते. बाप कापूस विकतो आणि निराश मनाने, हताश अंत:करणाने मुलाला सांगतो-

"भावामधी, काट्यामधी, पस्तोरीत उणीपुरी
ज्यानं त्यानं जिथं तिथं देल्या हातावर तुरी
पट्टी घेवून येतानी त्याचा उतरला नूर
जनू वाटून गेलाय उभ्या झाडावर पूर

□ाकुळतीला आलेला बाप हिम्मट होवून
मला सांगाया लागला जरा जवळ घेवून
□ापसाचा भाव आज उतरला एकाएकी
सारी काटून उचल आडत्याची हाय बाकी"
(आम्ही काबाडाचे धनी, पृ. १६)

नायक बापाला आपल्या बोंदरीचे पैसे मागतो. माझे पैसे आधी हातावर टाका, असे जेव्हा तो बापाला म्हणतो, त्यावर बापाची जबरदस्त प्रतिक्रिया कवीने पुढील शब्दांत व्यक्त केली आहे.

"वैतागला बाप मव्हा मला बोलला रागानं
जसं अंगावं आल्यावं चवताळावं नागानं"
(आम्ही काबाडाचे धनी, पृ. १७)

'ज्यानं त्यानं जिथं अडविलं आणि नागवलं' हे सत्य कळल्यावर बाप पोटच्या पोरावर धावून जातो. जुवाचं जोतं काढतो, पोराची पाठ उभी-आडवी फोडून टाकतो. परंतु बापाला हा संताप अनावर होतो आणि पोराला मारल्याचा पश्चाताप होतो. तेव्हा त्याची विचित्र मन:स्थिती होते, तिचा त्याच्या शरीरावर परिणाम होतो. कवी हे सगळे अत्यंत सूक्ष्मपणे टिपतो.

"मला मारता मारता थरथरत्या हातानं
चावू लागला व्हटाळी सोता आपल्या दातानं
जव्हा थकला मारून कोसळला आडभाड
वाऱ्या वावधानामुळं जसं कोसळावं झाड"
(आम्ही काबाडाचे धनी, पृ. १८)

बापाचे हे असे कोलमडून पडण्यापूर्वी त्याने कापसाबद्दल, त्याच्या भावाबद्दल, त्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या कष्टाबद्दल जे चिंतन केले ते अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

"काल चढवून भाव कोन उतरीला आज
□ीन राबतं शेतात कोन करतया राज
आम्ही पेरली सरकी आम्ही भिजलो पान्यात
आम्ही जोजवीली रोपं जणू हाता पाळण्यात
आम्ही लावली कुपाटी केली आम्हीच राखन
बोंड बोंड येचतानी गेली कंबर वाकून
□रकुट्या टोचू टोचू अंगावर आली आव
□ीन कोठून आल हे आता ठरवाया भाव
सात जल्म □लं पाप आलो कुणब्याच्या पोटी
□ीन पळवून नेतो आम्ही भाजलेली रोटी..."
(आम्ही काबाडाचे धनी, पृ. १७)

१९९२ साली प्रसिद्ध झालेल्या दीर्घकाव्यात शेतकरी कापसाच्या भावाबद्दल चिंतन करतो, जागृत होतो, त्याला आपल्या कष्टांची जाणीव होते, आपली भाजलेल रोटी कोण पळवून नें? असा प्रश्न तो विचारतो, ही अतिशय महत्त्वाची बाब आहे. 'आम्ही काबाडाचे धनी' हे शीर्षक या दीर्घकाव्याचे प्राणसूत्र आहे. त्यातून त्यांचे काबाडकष्ट ध्वनित होतात. हे दीर्घकाव्य म्हणजे काबाडकष्टाच्या चिखलात उमलेले प्रेमभावनेचे अम्लान नि मनोहर कमळाचे फूल आहे; या दीर्घकाव्यात शेतीतील पिके, तेथील निसर्ग, शेतकऱ्यांचे कुटुंब, त्यांचे परस्परांविषयीचे प्रेम, त्यांचा शृंगार, त्यांच्या रूढी-परंपरा, हुंडाबळीची कथा अशा अनेक बाबी आहेत. त्या सर्व कृषिनिष्ठ जीवनसरणीशी निगडित आहेत. परंतु या सर्वांना व्यापून असणारी मुलभूत, श्वासाइतकी आदिम गोष्ट म्हणजे त्यांचे काबाडकष्ट होय. या काबाडकष्टांचे स्पंदन संपूर्ण दीर्घकवितेत सतत पाझरत असल्याचे जाणवते. त्यातून शेतकऱ्यांचा खडतर जीवनसंघर्ष व्यक्त होतो, यात शंका नाही.

'आम्ही काबाडाचे धनी'ची बलस्थाने सांगताना प्रवीण चव्हाण म्हणतात की, "या ओवीबद्ध दीर्घ कवितेत निसर्ग आणि माणसाची एकात्मता मांडत भालेरावांनी खेड्यातील दु:खाची नेमकी नाळ पकडली आहे. लोकपरंपरेतून आलेला जिवंतपणाचा प्रत्यय देत खेड्यांमध्ये राबणाऱ्या कुटुंबाचा संघर्ष, त्यांचे काबाडकष्ट व त्यातून त्यांनी हिरवी केलेली सृष्टी कवीने रेखाटली आहे. मातीशी जोडली गेलेली स्त्री-माय, तिचे अखंड श्रमाशी नातं जोडलेलं असून, तिच्या श्रमानं तगवून धरलेलं कुटुंब, आपल्या मुलांसाठी मातीत अपार कष्ट उपसून त्याचं कुटुंब निर्माण करणारी मायच यात दिसते."

अशा प्रकारे 'आम्ही काबाडाचे धनी' हे दीर्घकाव्य शेतकऱ्यांच्या कष्टांचा पाढा वाचणारे, त्यांच्या हालअपेष्टांचा पंचनामा करणारे, कापसाच्या भावाबद्दल तीव्र रोष आणि संताप व्यक्त करणारे, हुंडाबीचे कारूण्य टिपणारे; परंतु त्याचबरोबर शेतीमातीच्या ऐश्वर्याचा गुणगौरव करणारे एक श्रेष्ठ दर्जाचे, आशयाच्या दृष्टीने 'महानकाव्य' आहे, यात शंका नाही. शेतकऱ्यांचे कष्ट, त्यांचे दारिद्र्य, त्यांची अभावग्रस्तता आणि त्यांच्या जीवनसंघर्षाची ही एकात्म आणि शोकांत प्रेमकहाणी आहे, यात शंका नाही.